

Περιηγητές στα χαμάμ

Των **ΑΛΙΚΗΣ ΑΣΒΕΣΤΑ**

Ιστορικού, Συνεργάτη
της Γενναδείου Βιβλιοθήκης

ΙΟΛΗΣ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Δρ Ιστορικού, Επιστημονικού Συνεργάτη
στο ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΣΕ ΕΠΟΧΕΣ που οι Ευρωπαίοι δεν είχαν καθόλου καλές σχέσεις με το νερό, τη λούση και πόσο μάλλον με αντίστοιχους δημόσιους χώρους, στην Ανατολή η «ροή» ύδατος προς καθαρισμό και η «ρευστή» και «ρέουσα» συναναστροφή των ατόμων ενοποιούσε σε ιδανικούς δημόσιους χώρους την καθαρή σάρκα με της ψυχής την ευεξία.

Τα ταξίδια αποτελούν τον συνδυαστικό ιστό όπου διαπλέκονται άνθρωποι και πολιτισμοί, συνήθειες και νόμοι. Στα ταξιδιωτικά χρονικά που μας κληροδότησαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές μνημονεύουν τον πολυδιάστατο ρόλο των λουτρών ήδη από την Αρχαιότητα, καθώς και τους άρρηκτα συνδεδεμένους λόγους υγείας και υγιεινής, ως συνώνυμο συναναστροφής και απόλαυσης, ψυχαγωγίας και καλλωπισμού. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα λουτρά, εξακολουθούν να αποτελούν μια συνέχεια σε αυτές τις ανάγκες και τα ήθη και οι ανωτέρω λόγοι επισφραγίζονται από το μωαμεθανικό δόγμα, που υπαγορεύει στους πιστούς του— άντρες και γυναίκες— την καθαριότητα και τον εξαγνισμό, πριν εισέλθουν στα τεμένη τους για να προσευχηθούν.

Όταν τα ταξίδια στον οθωμανικό κόσμο και οι εκδόσεις των περιηγητικών εντυπώσεων πυκνώνουν, από τον 16ο αι. και εξής, η Κωνσταντινούπολη, με την εδραίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γίνεται πόλος έλξης για τους Δυτικούς— διπλωμάτες και εμπόρους— που διαμένουν εκεί για να συνάψουν συμφωνίες και να γνωρίσουν τις συνήθειες και τους δεσμούς των εθνοτήτων. Τότε τα λουτρά χρησιμοποιούνται από πολλούς περιηγητές σαν ένα κλειδί που τους δίνει την ευχέρεια να παρεισφρήσουν και να περιπλανηθούν σε αυτούς τους χώρους, να έλθουν σε τριβή και να γνωρίσουν έναν άλλο κόσμο, να συκνωτιστούν με τις άλλες εθνοότητες, σε άγνωστους τόπους, με άγνωστες γλώσσες και να αφεθούν στα χέρια των λουτράρηδων. Τα διαχωριστικά όρια, κοινωνικά και θρησκευτικά σε αυτούς τους χώρους

▲ «...Όλες βρίσκονταν σε φνοική κατάσταση, δηλαδή ολόγυμνες, αποκαλύπτοντας καθεύ όμορφο και κάθε ελάττωμα που είχαν. Ωστόσο δεν υπήρχε ούτε το παραμικρό πρόσχημο χαμόγελο ή άοεμνη χειρονομία ανάμεσά τους...», Lady Montagu, 1717. «Γυναικείο λουτρό», οθωμανική μικρογραφία, 18ος αι. Κεντρική Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης.

▲ «Γυναίκα μετά από το λουτρό, αφημένη στο νιβάνι», από το έργο: «Recueil de cent Estampes representant différentes Nations du Levant», Paris 1714 (φωτ.: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

είναι ανύπαρκτα. Σε μια εποχή, όπου μόλις εμφανίζονται διστακτικά τα πρώτα καφενεΐα, και αυτά απρόσιτα για τις γυναικείες συντροφίες, τα λουτρά, πολυάριθμα σε όλη την Αυτοκρατορία και επιβλητικά, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, αποτελούν έναν κατ' εξοχήν χώρο συνάντησης των ανθρώπων που συνυπήρχαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δείκτη των εκφράσεων και των αισθήσεών τους.

Αν εξαιρέσουμε τους ταξιδιώτες-ιεραποστόλους που για ευνόπτους λόγους αποσιωπούν ή περιορίζονται στην εξωτερική περιγραφή των λουτρών, η πλειονότητα των περιηγητών αναφέρεται εκτενώς στη περίοπτη θέση που έχουν τα λουτρά στη ζωή των Οθωμανών και των άλλων θρησκευτικών ομάδων και ορισμένες φορές στη

θέση που κατέλαβαν σε αυτούς τους ίδιους. Συμμερίστηκαν και αφέθηκαν οι ίδιοι οι περιηγητές με τις αισθήσεις τους σε αυτές τις απολαύσεις και τη νωχέλεια;

Ένα πλήθος μαρτυριών που άπτεται των θεμάτων, όπως η επιβλητική αρχιτεκτονική- και διακόσμηση, η κάθε είδους θερμοκρασία, η γυμναστική, η περιποίηση του σώματος επανέρχεται στα κείμενά τους έστω και αν οι λογοκλοπές ήταν σύνθηρες φαινόμενο της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.

Ευρωπαίοι στα λουτρά της Ανατολής

Ο Γάλλος φυσιοδίφης P. Belon (1547-1549) συνέδεσε τα λουτρά με

φυσικούς παράγοντες καλλωπισμού και υγιεινής και έδωσε για πρώτη φορά πληροφορίες για αποσιωπούμενες συνήθειες των ανθρώπων. Το ορυκτό «gusma» κονιορτοποιημένο και αναμειγμένο με ασβέστιο και νερό, αλειφόμενο από άνδρες και γυναίκες στα σημεία που ήθελαν να αποτριχώσουν και σε συνδυασμό με την εφίδρωση που επιτυγχάνεται στα λουτρά είχε την ικανότητα να αφαιρεί το τρίχωμα από ανεπιθύμητα σημεία. Επίσης ο πηλός και η κιμωλία χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες για να τρίψουν το σώμα και το κεφάλι τους, ώστε μαζί με τη βαφή της χέννας να αποκτήσουν στιλπνότητα στην κόμη και απαστράπτουσα επιδερμίδα

Ο γεωγράφος N. de Nicolay (1551) προβάλλει κυρίως τη θεσμική πλευρά των λουτρών -που υποδέχονταν όλες τις εθνότητες- καθώς και την προέλευση αυτών και την αρχιτεκτονική τους. Πρωτοαναδεικνύει την υποβλητική ατμόσφαιρα που επικρατεί σε αυτά, θαυμάζει την αρχιτεκτονική δεξιότητα και το γούστο των μωαμεθανών και καυτηριάζει την ευλαβική φροντίδα που αφιερώνουν προς το σώμα τους. Περιγράφει με οξυδέρκεια - χωρίς όμως να διαφαίνεται, αν τον οχλεί το όλον- τα στάδια της περιποίησης, τη γυμναστική, τον καθαρισμό, την τριβή, τη στέλγηση που ακολουθούνται στα λουτρά με τελετουργικό τρόπο, ώστε να επέρχεται μία πλήρης αναζωογόνηση και ευφορία, που φέρνει όλους τους λουόμενους σε μια «ειρηνική συνύπαρξη», σε μια συμφιλίωση που επιτυγχάνεται μες από την κάθαρση.

Επιφυλακτικοί ή υπερθεματικοί στο θέμα της περιποίησης και του αισθησιασμού στους χώρους αυτούς, οι περιηγητές δεν μένουν ανεπηρέαστοι από την αξία και τα αποτελέσματα που έχουν τα λουτρά στην υγεία των ανθρώπων. Επισημαίνουν ότι στην Ανατολή, πολλές ασθένειες είναι σπάνιες και τούτο οφείλεται κατά πολύ στη συχνή προσέλευση των ατόμων στα δημόσια λουτρά. Ενδεικτικά αξίζει

◀ Το μεταλλικό τάσι –σε σχήμα αρχαίας φιάλης– και τα ψηλοτάκουνα ξύλινα τούκαρα με τις φιλιωμένες διακοσμήσεις αποτελούσαν αναπόσπαστα σέμερα της μέθεξης και της διαδικασίας του λουτρού.

να σημειώσουμε ότι αποδίδουν την ικανότητα που έχουν οι Τούρκοι να κάθονται ή να κοιμούνται στο πάτωμα, στη γυμναστική στην οποία αφήνονται στα λουτρά [G.Postel (1560)]. Τα συνιστούν στους ηλικιωμένους, εξ ιδίας πείρας, σημειώνοντας ότι η επιδρωση όπως επίσης και η τριβή και η στελγίς με το ειδικό σφουγγάρι βοηθούν στο άνοιγμα των πόρων [P.A. Guys (1783), G.Postel]. Πολλοί Αγγλοι αν και παραδέχονται τα θεραπευτικά αποτελέσματα από την πρακτική αυτή, νοιώθουν δύσπνοια στους κλειστούς, υπέρθερμους και συχνά με αναθυμιάσεις χώρους αυτούς και γι' αυτό προτιμούν τα θαλάσσια μπάνια... Δηλώνεται ότι αν και πρέπει να αποφεύγονται σε περιόδους επιδημιών συνιστώνται για την πρόληψη και καταπολέμηση αφροδισίων νοσημάτων [Rouillet (1657), Lambert de Saumery (1731)]. Ίσως για όλους αυτούς τους λόγους, δεν είναι τυχαίο, που ο τελευταίος προτείνει ότι με την κοσμοσυρροή που παρατηρείται στα λουτρά, ενδεικνύεται, οι προσερχόμενοι να ειδοποιούν από την προηγούμενη για να κλείσουν θέρση... Τα λουτρά είναι ανοικτά, από τις 4 το πρωί ως τις 8 το βράδυ.

Ελάχιστοι καταθέτουν ένα προσωπικό βίωμα. Ο J. Pitton de Tournefort (1700) φοβήθηκε ότι θα του έσπαζαν τις αρθρώσεις στη γύμναση, αλλά τελικά ένωσε ανανεωμένος. Ο R. Chandler (1765), μετά από μία επίσκεψή του σε λουτρό της Χίου, περιγράφει όλες τις ασκήσεις–κάτι ανάλογο της σημερινής εναλλακτικής γυμναστικής– και τα συναισθήματά του, αλλά τα αποσιωπητικά στο τέλος του κειμένου του υπονοούν την επιθυμία του να προχωρήσει σε λεκτικές διατυπώσεις τις οποίες όμως λογοκρίνει. Ο C.E. Savary (1780) τονίζει τα ευεργετικά αποτελέσματα που έχουν τα λουτρά στην καταπολέμηση των ρευματι-

σμών, των δερματικών παθήσεων και στην αβίαστη κυκλοφορία του αίματος και μέσα από ένα κείμενο γεμάτο παλμό εκφράζει την ευφορία που τον πλημμυρίζει.

Οι γυναίκες στα λουτρά

Αναμφισβήτητη, ξεχωριστή ενδιαφέρων προξενεί στους περιηγητές ο ρόλος που έχουν τα λουτρά στη ζωή των γυναικών. Περιέργεια και επιθυμία, υπαινιγμοί και φαντασιώσεις διαπνέουν και ενίοτε κατατρύχουν τα κείμενά τους για έναν κόσμο άδυτο για όλους τους άντρες εφόσον οιαδήποτε απόπειρα εισόδου τους στα λουτρά, τις ημέρες και ώρες που αυτά είναι ανοικτά για τις γυναίκες, τιμωρείται με ποιητή θανάτου. Ο εξωτερικά κλειστός τούτος κόσμος των γυναικών, ιδιαίτερως εκδηλώνόμενος στα λου-

τρά, εξάπτει την φαντασία τους και γίνεται αντικείμενο έμπνευσης και μυθοπλασίας, αναστάτωσης και πλοκής. Τα δημόσια λουτρά, αποτελούν

την κύρια δι-έξοδο των γυναικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα επισκέπτονται συστηματικά μία και δύο φορές την εβδομάδα. Τότε οι περιηγητές δρύνονται της ευκαιρίας να τις συναντήσουν και να τις περιεργαστούν, έστω και φευγαλέα, όταν αυτές οδεύουν προς αυτά. Τα καλυμμένα πρόσωπα που αποκρύπτουν τα χαρακτηριστικά τους και η απαγόρευση να τις ακολουθήσουν γίνονται η αφορμή για κάθε λογής εικασίες αλλά και ζήλεια και αμφιβολίες από τους συζύγους.

Για όλη τη διάρκεια του 16ου και 17ου αι., οι πληροφορίες για τον κόσμο των γυναικών στα χαμάμ προέρχονται από εξιστορήσεις ή μάλιστα αποκαλύπτουν την φαντασία των περιηγητών, τις φήμες και διαδόσεις που ξεγλυστρούν από το εσωτερικό των

λουτρών; Όπως και ο J. Grelot (1671) η κρά αρσενικά παιδιά πούσαν τις μητέρες του τρά έγιναν ως ενήλικη γή πληροφόρησης για τις λεπτομέρειες και την έντονη οικειότητα των γυναικών που τροφώδη φαντασία των Δυτών απαράβατο τούτο

Πολλές είναι οι μνείες που οι περιηγητές γινέσκεια, την κοινωνική, τις στάσεις και τις ριφορές που αναπτύσσονται μεταξύ των γυναικών λουτρά όταν αυτά αποσαν και συνδύαζαν τεμαντικότερο χώρο κάσμου και συνάθροιση. Όταν οι γυναίκες προνται στα λουτρά αφήνστην περιποίηση αι ακόλουθές τους και οτερο εύπορες στην τσία των γυναικών τούρου σε ένα τελετουργεπαναλαμβάνεται πάντονα, τυπολατρικά αίευχαρίστηση. Στο ύψηφνουν με το καλάθι διπλώνουν, αδειάζουνπραμάτεια που επιστρηγια την καθαριότητα, ...ομορφιά και την ψυχαγωγία τους. Το λούσιμο, η τριβή, η στελγίς, η βαφή, η αποτρίκωση, το πλέξιμο των μαλλιών, και η όλη περιποίηση προσώπου και σώματος, απορροφούν αρκετό χρόνο. Οσο διαρκεί αυτή η «τελετουργική κάθαρση» οι γυναίκες τραγουδούν ρυθμικά έναν σκοπό που αντηχεί ως έξω στον δρόμο σημειώνει ο J. Dallaway (1795). Συνεχίζουν αργόσυρτα και ανέμελα, με όλα τους τα ψιμύθια και τα άλλα σέμερα, τον καλλωπισμό τους [A. L. Castellan (1797)] και συνακόλουθα και την ψυχαγωγία τους όπως ορισμένες φορές οι κυρίες «κλείνουν τις αίθουσες και παρακολουθούν θέατρο σκιών» [G. A. Olivier (1796)]. Η

▲ «Αγόρι του λουτρού». Βοηθούσε τους πελάτες να πλυθούν στα δημόσια λουτρά. Τελιγμένος με πεσιόεια, φοράει τα ειδικά τούκαρα (takunya στα τουρκικά), για να μην γλιστρά στις σαπωννάδες. Ακουαρέλα Γάλλου καλλιτέχνη, περ. 1830 (πηγή: E. Petropoulos, «Album Ture», Παρίσι 1976).

όλη ψυχαγωγία συμπληρώνεται με κεράσματα και το κολατσιό, ακολουθούν σερμπέτια και καφέδες. Ύστερα οι γυναίκες ξαπλώνουν νωχελικά στα ντιβάνια. Κανείς δεν γνωρίζει τι διαδραματίζεται σε αυτούς τους σκοτεινούς θαλάμους όπου οι γυναίκες περνούν τόσες ώρες μαζί παρατηρεί ο G. Sandys (1610).

Γυναίκες περιηγήτριες

Από τον 18ο αι., οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, για την ατμόσφαιρα που επικρατεί στη θηλυκή ομήγυρη στα λουτρά, εμπλουτίζονται σημαντικά με μαρτυρίες από προσωπική εμπειρία που μας κληροδότησαν τρεις γυναίκες περιηγήτριες. Η Lady Montagu (1717) περιγράφει λεπτομερώς το τελευταίο παρθενικό λουτρό μέλλουσας νύφης, ενώ η ίδια δεν μπόρεσε να απολαύσει την όλη τελετουργία εκεί γιατί παρέμεινε εσφιγμένη στα στενάχωρα εσώρουχα δυτικού συρμού. Η Lady Craven (1786) εκφράζεται με δυσφορία για το θέαμα των γυναικείων γυμνών και παχύσαρκων κορμιών αλλά συγχρόνως περιγράφει την επιτηδειότητα και τη φροντίδα, η οποία περιβάλλει τις κινήσεις τους. Όμως η Julia Pardoe (1836) είναι από τις ελάχιστες γυναίκες που δέχεται την περιποίηση θεραπευτίδας και με τη σωματική προσέγγιση αφήνεται σε μία περιδίνηση σε όλους τους χώρους του λουτρού. Αν και επιθυμεί να είναι πθοποιός και όχι θεατής, ίσως γίνεται σκηνοθέτης, ανιχνεύοντας και αναδεικνύοντας περιγραφικά μικρά σκηνικά στους χώρους

ενός ιδιωτικού λουτρού, σκιαγραφώντας τις εκφράσεις των προσώπων σύμφωνα με τους ιριδισμούς που αποκτούν στους ανάλογα θερμαινόμενους χώρους.

Με τις προσωπικές αυτές μαρτυρίες από τις Ευρωπαϊές περιηγήτριες, η φαντασία των συμπατριωτών τους κεντρίζεται με νέα δεδομένα για να προσπελάσουν τον γυναικείο χώρο των λουτρών. Η καταστρατήγηση των κανόνων, φανταστική ή πραγματική, αποτελεί πιθανότατα ένα νέο δίαυλο όπου το όνειρο και η φαντασίωση συναντούν τη γήινη απόλαυση και παραδίδονται με τη νέα αυτή διττή διάσταση στο αναγνωστικό κοινό. Τον 19ο αι., σε λουτρό της Αθήνας, η αντρική παρουσία στο άδυτο των γυναικείων στιγμών πυροδοτεί μηχανισμούς διάδοσης και απόκρυψης ταυτόχρονα του γεγονότος, για λόγους φιλάρεσκης φλυαρίας και ασφάλειας αντίστοιχα [Ed. D. Clarke (1800)]. Σε άλλη περίπτωση, πάλι στην Αθήνα, καταδιώκεται ο παραβάτης ο οποίος όμως βρίσκει άσυλο σε αλλόθρησκους χώρους ώσπου να ξεχαστεί κοινωνικά το πταίσμα [Ed. Dodwell (1806)]

Τελικά η περιήγηση των περιηγητών στους ατμοσφαιρικούς χώρους των hammam και η ανάγκη να δημοσιοποιήσουν τους κανόνες και τα δρώμενα, αποκάλυψε κατ' αρχάς την επιτακτική θεσμική τους θέση στον νόμο του Ισλάμ. Βαθμιαία όμως εισχώρησε, μέσα από την συνύπαρξη των φυλών, με την ομαδική σαρκική αλλά και ψυχική απογύμνωση, στην εξοικείωση και την αποδοχή. ❧

► *Όταν οι γυναίκες προσέρχονται στα λουτρά αφήνονται σε ένα τελετουργικό που επαναλαμβάνεται πάντα μονότονα, τυπολαϊρικά αλλά και με ευχαρίστηση. Όσο διαρκεί αυτή η «τελετουργική κάθαρση», οι γυναίκες τραγουδούν ρυθμικά. «Λουόμενες, θεραπευτίδες και μικρό παιδί στα ενδότερα λουτρού», από το έργο του P. A. Guys, «Voyage litteraire de la Grece», Paris 1771 (φωτ.: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).*

► *Τα στάδια της περιποίησης, η γυμναστική, ο καθαρισμός, η τριβή, ακολουθούνται στα λουτρά με τελετουργικό τρόπο, ώστε να επέρχεται μια πλήρης αναζωογόνηση και ευφορία. Φυσικοί κανόνες υγείας, ενεξίας και καθαριότητας, αισθησιασμού και φιληδονίας για όλους, πρόσθετοι αλλά καθοριστικοί θρησκευτικοί λόγοι για τους Μουσουλμάνους, φέρνουν όλους τους λουόμενους σε μια «ειρηνική συνύπαρξη». «Εσωτερικό δημόσιον αντρικού λουτρού στην Κωνσταντινούπολη» στο έργο του Ed. Raczynski, «Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs...», Breslau 1825 (φωτ.: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).*

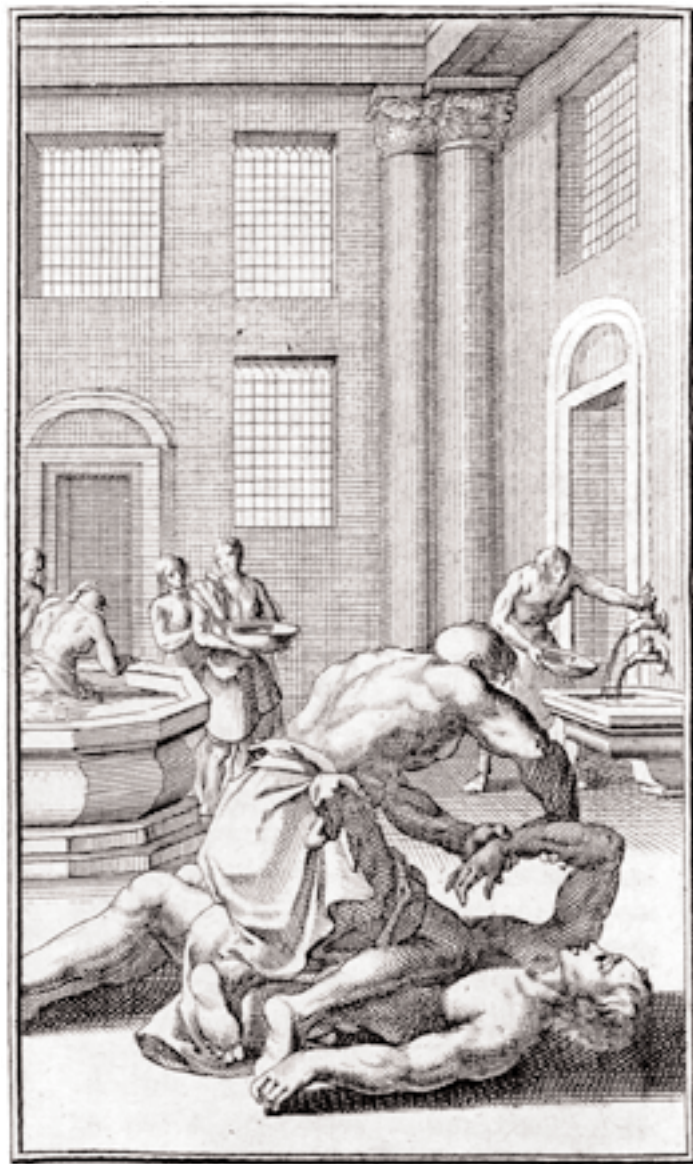
Ένα λουτρό στη συνοικία Τορhana της Πόλης

Jean Thevenot
Voyage du Levant, Paris 1665

«...Θα σας περιγράψω ένα λουτρό στην συνοικία Τορhana της Κωνσταντινούπολης, ίσως το καλύτερο από όσα έχω δει. Εισέρχεστε σε μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα μήκους είκοσι περίπου βήματων που την περιτρέχουν πάγκοι σκεπασμένοι με υφάσματα και όπου κάθεστε, απαλλάσσετε απ' όλο τον ρουχισμό και σας επιδίδουν μία πετσέτα... Στο μέσον της αίθουσας υπάρχει μία κρήνη με μία μεγάλη λεκάνη όπου πλένονται τα λευκά είδη που έχουν χρησιμοποιηθεί και απλώνονται σε υψηλότερα σημεία... για να στεγνώσουν... Σας φέρνουν και μία άλλη πετσέτα την οποία βάζετε μπροστά σας... με τέτοιο τρόπο ώστε να μην επι-

δεικνύονται αυτά που θεωρείτε έγκλημα να γίνουν κοινή θέα... Όταν απαλλαγείτε και από το πουκάμισο, το τοποθετείτε μαζί με τα άλλα ενδύματά σας στην πετσέτα που σας έχουν δώσει... και τα αφήνετε εκεί χωρίς να υπάρχει φόβος ότι κάποιος θα τα πειράξει, μιας και τα λουτρά είναι χώροι ελευθερίας και ασφάλειας, σαν να ήταν χώροι ιεροί και αν ποτέ δηλωθούν απάτες και υποκλοπές ο κύριος του λουτρού είναι υποχρεωμένος να αποκαταστήσει τη ζημιά. Αφού έχετε πλήρως απενδυθεί, εισέρχεστε από μία μικρή πόρτα σε μία μικρή αίθουσα λίγο πιο θερμή και από εκεί σε μία άλλη πολύ ζεστή αίθουσα... πεντάγωνη, με μαρμάρινους πεσσούς που υποστηρίζουν τις πλευρές όπου βρίσκονται μικροί μαρμάρινοι λουτήρες περί του τοίχου και δύο βρύσες με ζεστό και κρύο νερό, η μια κάτω και η άλλη πάνω αντίστοιχα, ρυθμιζόμενες κατά όπωσ προτιμάτε· ενώ με μεγάλα χάλκινα τάσια που είναι πάντα στη διάθεσή

σας παίρνετε όσο νερό θέλετε. Υπάρχει ακόμα μέσα σε αυτήν την αίθουσα μία μεγάλη πέτρινη κολυμπήθρα γεμάτη ζεστό νερό... που αλλάζουν πολύ συχνά... και όπου μπορούμε και να πλυθούμε... Με το που έρχεστε σε αυτήν τη μεγάλη αίθουσα, κάθεστε κατάχαμα σε μαρμαροθετημένο θερμαινόμενο υπογείως δάπεδο και τότε ένας θαλαμπόλος τελείως γυμνός, με συστολή για τα απόκρυφα μέρη που η ευπρέπεια απαιτεί απόκρυψη –όλοι οι θαλαμπόλοι σε όλα τα λουτρά είναι έτσι έτοιμοι να υπηρετήσουν όποιον εισέρχεται– σας ξαπλώνει ανάσκελα, βάζει το γόνατό του στην κοιλιά και το στομάχι σας και αγκαλιάζοντάς σας σφιχτά “σπάει” όλα σας τα κόκαλα...»

▲ «Χαλαρωτικές ασκήσεις σε ανδρικό hamam», από το έργο: J. Thevenot, «Voyage du Levant», Paris 1725 (φωτ.: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Μετάφραση: Ιόλη Βιγγοπούλου